

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

А. Л. Баланда*

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ БІДНОСТІ В УКРАЇНІ

Формування будь-якого суспільства відбувається навколо визначеної сукупності базових цінностей, які вважаються життєво необхідними, незважаючи на їх недоступність для значної частини населення. Дані цінності покладено в основу Декларації прав людини ООН, в якій сформульовано політичні, економічні, соціальні та культурні права особи. Кожне з цих прав розкривається через розподіл суспільних благ від нуля до деякої множини. Оскільки люди можуть відрізнитися за становищем у суспільстві, доступом до засобів виробництва, доходами, можливостями впливу на прийняття політичних чи інших державних рішень, то функціональне визначення бідності досягається ідентифікацією тих осіб, які знаходяться на найнижчих рівнях будь-якого з важливих для громадян вимірів¹.

Бідність в умовах сьогодення є наслідком впливу ряду взаємопов'язаних факторів, серед яких можна виділити:

- економічні (падіння доходів населення, висока диференціація, низькі розміри заробітної плати, безробіття);
- соціальні (інвалідність, старість, маргіналізація, дитяча безпритульність);
- демографічні (неповні сім'ї, сім'ї з високим навантаженням утриманців, молодь та старше покоління зі слабкими позиціями на ринку праці);
- політичні (неузгодженість стратегії соціально-економічного розвитку країни між впливовими політичними партіями);
- регіонально-географічні (депресивні монопромислові регіони, регіони з низьким економічним потенціалом).

Скорочення бідності може досягатися лише через втручання в процеси розподілу та зміни їх на користь бідних. Тоді саму бідність можна розглядати як частину економічної, політичної, соціальної, статусної ієрархій, причому бідні розташовуються внизу цієї ієрархії. Чим довшим є стан бідності населення, тим більш стійкою стає ця ієрархія. Переміщення ресурсів на користь бідних дещо її порушує і, чим більшим є об'єм коштів на користь бідних, і чим більше економічних, політичних і соціальних ресурсів сюди втягується, тим ширшим стає потенціал конфлікту. Перерозподіл ресурсів на користь бідних підвищує їх соціальні позиції (для яких скорочення бідності дійсно є життєво важливим), однак цим самим порушується рівновага, оскільки в умовах жорсткої обмеженості ресурсів відбувається “вимивання” середнього класу. Наведена внутрішня передача ресурсів від середнього класу до бідних, частка яких в країні є значною, містить у собі досить значний

конфліктний потенціал — небідні вимушені втрачати частину накопичених чи майбутніх благ. У країні, де проблеми бідності тісно пов'язані з політичними, етнічними конфліктами, ймовірність їх виникнення значно зростає.

В європейських країнах виникнення наукового інтересу до вивчення проблем бідності можна пов'язати з виходом праць представників соціал-дарвіністського та соціал-утопістського підходів до вивчення суспільних процесів. Прихильники першого (Г. Спенсер, Ф. Гідденс, Ж. Прудон) вважали бідність не лише звичайним, але й корисним для суспільства явищем. Вони вбачали в нерівності рушійну силу розвитку як суспільства у цілому, так і окремої особи. Досить оригінальну теорію було запропоновано Ж. Прудоном, — ним виділено два типи бідності: відносну (пов'язана з розширенням виробництва і споживання) та абсолютну (відображає тип розподільчих відносин у суспільстві). Бідність розглядалася як свого роду соціальне благо, яке сприяє еволюції суспільства і лише постійне зростання продуктивності праці відкриває реальні перспективи подолання бідності. Він відстоював принцип рівного розподілу суспільних благ, саме його недотримання є основною причиною бідності. До поняття “основні потреби” він включав не лише те, що потрібне людині для виживання, але й ті предмети, які визначаються необхідними за стандартами політичного устрою². Прихильники другого (елітаристського) підходу, навпаки, бідність розглядали, як аномальний стан суспільства, з яким необхідно боротися (бідність усувається при загальній рівності і суспільній власності на засоби виробництва)³.

Значну увагу проблемі бідності приділяли економісти ліберального напрямку А. Маршалл, Хайек, П. Таунсенд, М. Оршанські, Д. Фостер. Вони відстоювали ідею, що бідність у людському суспільстві є закономірним явищем і кожна людина повинна нести особисту відповідальність за свій добробут, у тому числі й за бідність⁴.

На сьогодні найбільшого розповсюдження набули абсолютний (С. Буш, В. Руонтрі, М. Оршанські) та відносний (П. Таунсенд, А. Сен) підходи до визначення бідності. Перший полягає у тому, що бідність є абсолютною категорією, — існує деякий набір життєвих благ (продукти харчування, житло, одяг), які забезпечують життєво важливі фізіологічні потреби (без їх щоденного задоволення людина не може жити). Набір цих благ і вартісна оцінка їх мінімуму визначає межу абсолютної бідності. Вартість харчування у мінімальному продовольчому наборі встановлюється шляхом розробки дієтологами мінімальної дієти, яка забезпечує фізичне існування. Під абсолютною бідністю розуміється такий стан, при якому індивід на свої доходи не здатен задовольнити навіть елементарних потреб в харчуванні, одязі або ж може задовольнити лише мінімальні потреби, що забезпечують біологічне виживання. Чисельним критерієм виступає поріг бідності — прожитковий мінімум.

Відносно новою є концепція “суб'єктивної бідності”, засновник якої Ван Прага та його колеги з Лейденського університету (Нідерланди), провели ряд опитувань, в основі яких знаходилися питання щодо рівнів доходів, які необхідні їм для уникнення бідності, а також які доходи респонденти віднесли б до того чи іншого життєвого стандарту (від надто низького до дуже високого). На основі двох груп відповідей було проведено відповідний статистичний аналіз та побудовано відповідну криву бідності. Бідними вважаються ті громадяни, які суб'єктивно відчувають себе бідними. Межа бідності визначається точкою перетину суб'єктивної лінії бідності та лейденською лінією, побудованою на основі оцінки індивідуальної функції корисності доходу.

Кожна з наведених концепцій має свої переваги та недоліки. Серед аргументів проти абсолютного показника бідності можна виділити наступні: неможливо визначити абсолютну біологічно мінімальну потребу в продуктах харчування; при визначенні прожиткового мінімуму не можна виключити вплив суб'єктивних думок його розробників. Разом з цим, даний показник дозволяє чітко формулювати завдання мінімізації бідності шляхом додаткових виплат сім'ям з доходами, нижче встановленого мінімуму.

Відносний підхід відрізняється більшою ліберальністю, оскільки враховує потреби, які забезпечують не просто фізичне виживання, але й умови для повноцінного входження громадянина до суспільства. З іншого боку, даний підхід віддзеркалює погляди більшості населення на мінімальне споживання і не репрезентує рівень життя найбільш злидених верств.

² Прудон Ж. Бедность как экономический принцип. — М., 1980. — С. 10.

³ Реклю Э. Богатство и нищета. — М., 1960. — С. 33.

⁴ Townsend P. Poverty in the United Kingdom: a Survey of Household Resources and Standards of Living, — L., 1979. — P. 51.

Суб'єктивний підхід до визначення бідності є більш гуманним, ніж абсолютний та відносний, оскільки виходить з необхідності створення кожному індивіду умов для повноцінної участі людини в діяльності соціуму. Однак, застосування даного підходу в країнах із загальним низьким рівнем життя суспільства є неефективним (все населення країни є бідним апіорі).

Цікавим у методологічному плані є соціологічний підхід до визначення бідності. Так, у сучасній західній соціології виділяються різні типи соціальної стратифікації, залежно від домінуючих соціальних відносин (економічних, структурних чи владних)⁵. Соціальне становище бідних, як правило, розглядається через призму перших двох типів відносин — проводиться аналіз економічного становища прошарку, який знаходиться на найнижчому рівні соціальної градації або ж вивчаються культурні відмінності останніх. У обох випадках досліджувана соціальна група умовно поділяється на верстви: “достойні” та “недостойні” бідні; постійно та тимчасово бідні; зайняті та безробітні бідні. Таким чином, соціологами у соціальному просторі визначається та категорія “соціального дна”, для якої бідність стала нормою і етапом існування.

Публікації Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), в яких бідними вважаються особи, чиї доходи складають менше 50 % від медіанного доходу чи публікації Евростату, де для країн-членів Союзу використовується межа 60 % від медіанного доходу, є скоріше оцінками нерівності, а не оцінками бідності. Разом з цим, в Європейському Союзі побудова “європейської панелі домогосподарств” має однією з цілей оцінити територіальний розподіл бідності з єдиних для всіх країн методичних позицій, незважаючи на значні відмінності в рівні та способі життя їх громадян. У цьому зв'язку розробки Всесвітнього банку, що розраховують межу бідності у розмірі щоденних витрат на душу в 1 дол., 2,15 дол. чи 4,3 дол. США за паритетом купівельної спроможності національної валюти, у більшою мірою мають відношення до вимірювання бідності. Бідні, згідно наведених визначень, — це ті, хто, незалежно ні від чого витрачає на себе менше фіксованої кількості грошових коштів. В розрахунках використовуються паритети купівельної спроможності, що нівелює різницю в цінах на національних ринках і робить отримані показники незалежними від політики встановлення офіційних обмінних курсів.

Досить ємне визначення бідності наводиться у короткому огляді досліджень, які проводилися у 23 країнах⁶ — це матеріальна нужденність, незадовільні соціальні відносини, незахищеність і вразливість, невпевненість у власних силах.

Бідність, як соціальний ризик, може виражатися трьома її моделями: нужденності, економічної залежності та нерівності⁷.

Таким чином, з точки зору діалектики розвитку людства категорія мінімальних потреб, а, відповідно, й поняття бідності, завжди є відносними і залежать від рівня розвитку економіки та національного багатства. Межі поняття бідності настільки варіюються, що визначення бідних верств населення є досить складним теоретичним і практичним завданням. У реальній дійсності бідність означає недостатність необхідних ресурсів, стан крайніх труднощів економічного характеру, стан, у якому наявні ресурси настільки незначні, що вони не дозволяють повністю задовольняти первинні потреби, брати повноцінну участь у повсякденному функціонуванні суспільства.

Населення України протягом останніх десятиріч знаходиться в екстремальних соціально-економічних умовах. Протягом цього часу біля третини населення країни вже звикло вважати себе бідними (табл. 1):

Але ще більш тривожною є тенденція до звикання значної частини українців до стану бідності, включення їх до культури бідності. Відчуття безнадійності, апатії, звужене відтворення потреб — типові якості соціального дна, однак, проблема полягає не у погіршенні умов життя. Такі падіння у добробуті неодноразово зустрічалися в історії будь-якої країни. Широко розповсюджене явище соціальної деградації вкрай негативно впливає на згуртованість суспільства та соціальну стабільність. Сама можливість розвитку суспільства зі зростаючою чисельністю соціально виключених є досить сумнівною. Збільшення маси економічно неактивних людей, які залежать від соціальної допомоги, робить суспільство соціально розрізненим.

⁵ Суринов А. Проблемы измерения социального неравенства и бедности в России // Общество и экономика. — 2004. — № 3. — С. 48-54.

⁶ Fields G. Data for measuring poverty and inequality changes in the developing countries // Journal of Development Economics. — 1994. — № 44 (1). — P. 87-102.

⁷ Lanjouw P., Ravallion M. Poverty and household size // Economic Journal. — 1995. — № 105. — P. 1421.

Таблиця 1.

Рівні бідності населення України за різними критеріями її визначення, (%)⁸

	2001	2002	2003	2004	2005
За межею, розробленою ООН для країн Центральної та Східної Європи ⁹	11,0	7,4	4,0	3,2	1,5
За встановленим прожитковим мінімумом	71,2	72,5	63,3	50,3	41,2
За національною відносною межею ¹⁰	27,2	27,2	26,6	27,3	28,7

Проблема бідності в Україні має свої специфічні ознаки, а саме:

- це явище всупереч поширеній думці з'явилося не з перебудовою, реформами та становленням української держави, йому передували серйозні макроекономічні процеси попередніх десятиріч;

- збідніння досить широких верств суспільства розвивалось на тлі значного маєтного розшарування і появи класу заможних людей, що не відповідало усталеній моралі радянських часів;

- накопичення капіталу асоціювалося з несправедливими джерелами, а поведінка нової "еліти" була далека від благодійницької допомоги нужденним; бідними стали люди, які свого часу чесно працювали та були законнослухняними громадянами і продовжують працювати в державі, дотримуючись її законів;

- існуючий в Україні феномен бідності зайнятого населення є свідченням порушень принципів засад формування вартості робочої сили і системи оплати праці¹¹.

На сьогодні в Україні біля 10 % населення знаходиться в стані застійної бідності¹², це дає право стверджувати, що вказана форма бідності є характерною для сучасного етапу соціально-економічного розвитку України і є найбільш небезпечною для стабільності соціально-економічної системи країни. Застійну бідність, разом з бідністю працюючих, можна виділити в якості специфічних ознак бідності в Україні.

Саме застійна бідність спричиняє такі соціально-економічні наслідки, як соціальна апатія, падіння рівня потреб, формування субкультури бідності. Основними чинниками, які сприяють перетворенню поточних форм бідності в застійну, в нашій країні виступають хронічне безробіття окремих категорій населення, загальна девальвація системи освіти та професійної адаптації, поглиблення соціальної прірви у рівні життя (харчуванні, житлі, свободі пересування тощо). Розповсюдження застійної бідності посилюється зі збільшенням числа людей з асоціальною поведінкою, яким суспільство майже не приділяє ніякої уваги.

Результати досліджень, проведених вченими Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, засвідчують деяке погіршення ситуації з бідністю в Україні протягом 2006 р., — межа бідності, визначена за відносним критерієм (75 % медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат), досягла рівня 430 грн. в середньому на одну особу на місяць і збільшилась у порівнянні з попереднім роком на 65 грн. або на 17,8 %. Вартісне значення національної межі бідності впритул наблизилось до середнього значення прожиткового мінімуму відповідного року (463 грн.) і становило майже 93 % від рівня державного соціального стандарту. Крім того, слід зазначити, що вартісне значення межі бідності суттєво перевищило розмір прожиткового мінімуму для осіб, що втратили працездатність, і відповідно рівень мінімальної пенсії — на 20 %. Таким чином, домогосподарства з пенсіонерів, що отримують мінімальну пенсію, автоматично опинилися у складі бідного населення.

Відносно визначеної межі у 2006 р. 28,1 % населення країни перебували у стані бідності, що є найвищим показником за весь період дослідження (1999-2006 рр.). Трохи

⁸ Складено за даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

⁹ Визначена фахівцями ООН мінімальна вартість добового споживання для регіону Центральної та Східної Європи і СНД у 4,3 дол. США (за паритетом купівельної спроможності ця сума становить приблизно 5,37 грн. у 2005 р., тобто близько 160 грн. на місяць)

¹⁰ Зазвичай межею бідності вважається 50 % середнього рівня споживання, але в Україні з огляду на загальний низький рівень життя населення використовується показник у 75 %.

¹¹ Черенько Л. М. Проблеми бідності в Україні: методи визначення та напрями подолання: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.09.01. — К., 2000. — С. 14-15.

¹² Черенько Л. Рівень життя та незареєстровані доходи: взаємозв'язок і взаємообумовленість // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. — Тернопіль, 2002. — Вип. 7. — С. 197.

більше половини бідного населення перебувало у стані крайньої бідності (52,5 %), тобто мало сукупні еквівалентні витрати у 2006 р. нижче 344 грн. на одну особу на місяць. Сукупний дефіцит доходів бідного населення країни становив 1303 млн. грн. Іншими словами, такий обсяг коштів теоретично потрібно було б витратити щомісячно для підтягування всього бідного населення до визначеної межі.

Збільшується розрив між вартісними значеннями межі бідності і межі крайньої бідності у абсолютному виразі. Якщо у 2005 р. різниця між цими значеннями становила 73 грн., то у 2006 р. — 86 грн. Проте, у відносному вимірі це співвідношення залишається стабільним — межа бідності у 2006 р. (як і у 2005-му) перевищила межу крайньої бідності на 25,0 %. А загалом, практично кожна з семи осіб в країні потрапляє до категорії крайньої бідності (рівень злиденності у 2006 р. склав 14,8 %). Слід зазначити, що цей показник є кращим за значення 2001 року (14,9%), яке було найвищим, але перевищує показники інших років досліджуваного періоду.

Аналіз динаміки основних показників бідності за 1999-2006 рр. свідчить про загалом стабільну ситуацію з незначними негативними змінами за останній рік (табл. 2).

Таблиця 2.

Основні показники бідності в Україні (1999-2006 рр.)¹³

Показники бідності	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Межа бідності, (грн. на 1 особу на місяць)	126	156	175	192	220	271	365	430
Межа злиденності (грн. на 1 особу на місяць)	101	125	140	153	176	217	292	344
Рівень бідності, %	27,8	26,4	27,2	27,2	26,6	27,3	27,1	28,1
Рівень бідності за межею минулого року, %	-	14,4	20,2	21,1	17,9	14,8	10,9	17,7
Рівень злиденності, %	14,4	13,9	14,9	13,7	13,7	14,2	14,4	14,8
Рівень злиденності серед бідного населення, %	52,0	52,7	54,9	50,6	51,4	51,9	53,1	52,5
Глибина бідності, %	23,3	23,8	25,0	23,9	22,9	24,0	23,8	23,8
Сукупні еквівалентні витрати бідного населення, грн. на 1 умовну особу на місяць	96,7	118,9	131,3	146,0	169,7	205,9	278,3	327,7
Середній дефіцит доходів бідного населення (грн. на 1 особу на місяць)	29,3	37,1	43,7	46,0	50,3	65,1	86,8	102,3
Сукупний дефіцит доходів бідного населення (тис. грн. на місяць)	400468	479063	571973	597153	618352	821916	1079474	1303007
Коефіцієнт концентрації Джині, %	28,5	29,3	30,3	29,9	29,8	30,2	30,6	30,9
Коефіцієнт диференціації бідності, %	56,1	56,4	57,8	56,9	53,7	55,6	55,2	54,3

¹³ Складено за даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Рівень бідності у 2006 р. підвищився на 1,0 відсоткових пунктів — з 27,1 % до 28,1 %, а рівень злиденності підвищився на 0,4 відсоткових пунктів і перевищив значення 2002-2005 рр. але при цьому не досяг критичного значення 2001 р. Таким чином, у 2006 р. спостерігається підвищення рівня бідності та рівня злиденності, при цьому підвищення показника злиденності не справило негативного впливу на глибину бідності — коефіцієнт глибини бідності за 2006 р. не зазнав змін і залишився на рівні позитивного значення попереднього року. Загалом протягом всього досліджуваного періоду зберігається досить стабільна ситуація за основними показниками відносної бідності.

Бідність впливає на найважливіші макроекономічні показники і одночасно залежить від них. Вона стає своєрідним “генетичним фактором”, особливою нормою поведінки, специфічним неформальним інститутом, в результаті чого інституційне середовище в країні формується виходячи з того, що базовим компонентом стає бідність.

За оцінками окремих вчених¹⁴, якщо людина відчуває нестатки на протязі одного року, то вона прагне знайти нову роботу, трьохрічне перебування в стані бідності вже змінює пріоритети — головним стає бажання економити на всьому, пошуки ж додаткових джерел доходів відходять на другий план. Наступною реперною точкою вважається період сім років: людину остаточно поглинають проблеми економії, на пропозиції щодо можливих вищих заробітків людина вже не реагує. Все це призводить до соціальної деградації, яка, поряд із соціальною агресією, є серйозною загрозою соціальної стабільності та безпечному розвитку суспільства.

Безпосередні макроекономічні наслідки бідності проявляються у поведінці людей на конкретних ринках та характеристиках деяких макроекономічних функцій:

- функція споживання у бідній країні зазвичай є досить високою, але при цьому ця властивість може поєднуватися з низькою граничною схильністю до споживання — навіть при збільшенні своїх доходів люди можуть бути не готовими до зміни споживчих стандартів, у результаті чого вони значно збільшують свої заощадження;

- при формуванні накопичень та здійсненні портфельного вибору бідні орієнтуються на формування запасів “на чорний день” і хоча у бідних країнах традиційний зв’язок між розміром заощаджень та відсотковою ставкою не зберігається, однак вони можуть значно змінюватися в залежності від перспектив курсових коливань і це може стати поштовхом до виходу зі стану бідності. У свою чергу, це обумовлює серед бідних підвищений попит на активи різного роду “фінансових пірамід”, крах яких спричиняє значні соціальні потрясіння;

- у сфері попиту на працю бідні орієнтуються на зведення своїх трудових зусиль до мінімуму, що є наслідком вищенаведеної орієнтації на низькі стандарти споживання та соціальний опортунізм. Це призводить до того, що переважна більшість працівників не розвиває свій людський капітал і не у змозі працювати з новими передовими технологіями. Бідність та високі технології є поняттями взаємовиключними: технологізація та модернізація сьогодні виступають основними факторами конкурентоспроможності та економічного зростання, але їх упровадження вимагає спеціального рівня освіти, набути якого бідні не мають можливостей. В результаті бідність призводить до появи протиріч всередині системи економічних відносин і стає фактором генерації загроз національній безпеці.

Бідність також необхідно розглядати в якості соціального явища, яке може самовідтворюватися (бідність породжує іншу бідність, бідність у доходах спричиняє бідність в розвитку людини, в її цілях, потребах).

Взаємообумовлений вплив бідності та національної безпеки базується на тому, що бідність, будучи наслідком дисгармонії економічної системи, формує ряд специфічних загроз.

Низький платіжний попит призводить до вимирання багатьох видів виробництв, особливо в умовах неструктурованої економіки. Погіршення науково-технічного потенціалу країни призводить до падіння конкурентоспроможності країни як на світовому, так і на внутрішньому ринках. Як наслідок, відбувається заповнення вітчизняного ринку низькосортними товарами іноземного виробництва та обмеження розвитку вітчизняного виробництва.

Криміналізація економіки та суспільства призводить до реалізації інтересів кримінальних структур, які не мають нічого спільного з інтересами легально діючих суб’єктів господарювання. В результаті програють всі, крім кримінальних структур та

¹⁴ Ravallion M. Expected poverty under risk-induced welfare variability // Economic Journal. — 1988. — № 98. — P. 1171-1182.

корумпованих чиновників. Розшарування і соціальна нестабільність суспільства є очевидними загрозами для нормального функціонування економіки країни — за умови тотальної бідності жоден економічний агент не може почувати себе захищеним. У свою чергу, стан незахищеності соціально-економічної системи посилює бідність населення країни і продукує фактори, що поглиблюють бідність. Взаємозв'язок фактора бідності та національної безпеки наведено на рис. 1.

Рис. 1. Соціально-економічні загрози та наслідки бідності

Падіння рівня життя населення призводить до ініціювання відтворення загроз національній безпеці і початку розкручування своєї «спіралі бідності», яка охоплює широкі верстви населення, стає джерелом інших викликів та загроз.

Аналіз бідності, проведений Всесвітнім банком в Європі та Центральній Азії, засвідчив, що однією з її причин є значна корупція державних чиновників та бездіяльність урядів. У бідних громадян немає підстав бачити в державі представника їх інтересів: власне становище здається їм безнадійним, вони не можуть будь-що змінити. Все це посилює відчуженість бідних від громадянського суспільства, їх відірваність від політичних процесів у суспільстві¹⁵. У доповіді наводиться висловлювання одного з опитаних, сутність якого полягає у тому, що в Україні держава постійно обкрадає своїх громадян, а тому необхідно обманювати державу.

Якість системи державного управління, демократії, верховенство права, ефективність державних адміністративних структур — все це впливає на те, якою мірою державні інституції враховують інтереси бідних, але фактичний вплив вказаних факторів залежить від ефективності політики сприяння бідним на макrorівні. Однак, навіть в країнах з розвиненими демократичними інститутами, де корумпованість державних структур майже відсутня, бідні, у більшості випадків, не мають реального голосу і їх інтереси майже не представлені у публічній політиці. Причиною такого становища можуть слугувати цілий ряд обставин, серед яких можна виділити головні: бідні можуть не володіти інформацією про ті чи інші заходи державної політики, у них менше можливостей, ніж у інших, вимагати від своїх депутатів виконання передвиборних обіцянок; бідні не мають особистих контактів, грошових коштів і часу для формування перспективних політичних цілей та відповідних

¹⁵ Доклад Всемирного банка «Обратить реформы на благо всех и каждого». Вашингтон, 2001 // Общество и экономика. — 2003. — № 3. — С. 271.

організаційних механізмів. Досить часто бідні всіляко уникають участі в політичних процесах, вважаючи її непотрібною і мало перспективною з огляду впливу на державу.

З іншого боку, бідність часто провокує виникнення політичних проблем. Наші співгромадяни на власному досвіді дуже добре відчули, до чого може призвести політична нестабільність у суспільстві. Занижена самооцінка наших людей, які відчують себе бідними, негативно позначається на формуванні національного патріотизму.

Не менш важливою є проблема взаємозв'язку бідності та масштабної трудової міграції населення: можна цілком погодитися з думкою Е. Лібанової, яка вважає, що саме бідність породила масову еміграцію населення, яке змушене часом працювати за кордоном на кабальних умовах, що позбавляє людей найелементарнішого соціального захисту. За її розрахунками, в середньому щороку за кордоном перебувають 3 млн. наших співгромадян. Проте біда не в тому, що люди змушені залишати домівки, дітей, — у такий спосіб вони вирішують проблеми бідності своїх родин. Страшніше те, що з України виїждять найбільш кваліфіковані, молоді й підприємливі люди, які активно сприймають інноваційні ідеї і можуть їх реалізувати. До чого це призведе в майбутньому, не важко передбачити. Так, аналізуючи результати перепису населення, проведеного в 2001 р. і порівнюючи їх з одержаними в 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. цифрами, можна прийти до висновку, що в Україні вперше знизилася питома вага людей з вищою освітою у віці від 25 до 35 років, хоча нині наші вищі навчальні заклади вдвічі більше випускають таких спеціалістів¹⁶.

Наступним важливим фактором, який має вирішальне значення для розвитку процесів соціального розшарування українського суспільства, є взаємозв'язок освітньої активності та рівня матеріальної забезпеченості. Багаті вважають якісну й неперервну освіту та професіоналізм одним з найважливіших факторів досягнення успіху і статусними ознаками багатства. Бідні ж, навпаки, причини багатства сприймають, переважно, через інші форми діяльності, які не пов'язані з набуттям освіти (цілком очевидно, що стратегія багатих верств населення виглядає значно перспективнішою). Це дає можливість стверджувати, що різниця в якісних та кількісних параметрах освіти бідних та багатих буде значно зростати, що буде і далі зменшувати і так незначні можливості для бідних їх вертикальної мобільності.

Одним з базових параметрів, який на сьогодні дає можливість диференціювати життєві стандарти різних верств населення, виступає повноцінний відпочинок, доступність культурних та соціальних благ. Більш того, відсутність чи недостатність можливостей у проведенні вільного часу, у більшості випадків, може слугувати свідченням незадовільного матеріального стану, особливо тих, хто вже має відповідні сформовані життєві стратегії (наприклад, збіднілі громадяни, які мають досить високий рівень освіти та розвинені інтелектуальні і духовні запити). Неможливість реалізації бажаного способу життя вкрай негативно впливає на їх відношення до суспільних цінностей.

Процеси зростання бідності в Україні можуть бути пов'язані з тим, що інфляційний тягар в економіці країни розподіляється нерівномірно. Подорожчання споживчих товарів та послуг, у першу чергу, розповсюджується на ті з них, які задовольняють первинні життєві потреби та складають основу споживання малозабезпечених верств населення. В українському суспільстві, поряд з традиційними видами бідності — застійною та тимчасовою, виникла нова бідність — до бідних потрапили верстви населення, які за своєю освітою і кваліфікацією, соціальним статусом і демографічним станом ніколи раніше не могли бути віднесеними до цієї категорії (падіння їх статусу зумовлене, насамперед, низьким рівнем заробітної плати на державних підприємствах, бюджетних установах, безробіттям та неповною зайнятістю).

Базові характеристики бідності в Україні дещо відмінні від європейських. Досить суттєвим та специфічним фактором бідності в нашій державі є те, що у суспільній свідомості більшості громадян України вже склалася думка щодо феномену бідності в державі, — це, насамперед, недоступність для малозабезпечених сімей відносно дорогих предметів споживання, а з іншого — велике бажання їх мати. Це можна пояснити дещо гіпертрофованим домінуючим стандартом забезпеченого життя, орієнтація на який вимагає

¹⁶ Лібанова Е. Легалізація зайнятості та подолання бідності // Праця і зарплата. — 2006. — № 4.

досить високого рівня доходів. Його недоступність для малозабезпечених та значної частини сімей із середнім розміром достатків примушує відчувати себе бідними, бути незадоволеними власними доходами, вважати, що в країні надто забагато бідних та формувати межу бідності, виходячи з достатньо високих життєвих стандартів.

Як засвідчує аналіз, у більшості європейських країн таке становище більшості громадян призводить до масових акцій протесту та громадянської непокори, однак в Україні ймовірність такого розвитку подій, у найближчій та середньостроковій перспективі видається малоімовірною. По-перше, на сьогодні в українському суспільстві вже сформувалася нова генерація громадян, яка в плані власного матеріального добробуту вже нічого не очікує від держави, а тому й не буде протестувати. По-друге, внаслідок шоків процесів в економіці країни відбулася значна індивідуалізація масових настанов, особливо серед найбідніших верств населення, за якої усвідомлення загальних групових інтересів чи солідарних дій значно знизилася.

Тому, на нашу думку, навряд чи слід очікувати серйозної дестабілізації чи різкого зростання протестних настроїв, навіть у випадку значного погіршення показників соціально-економічного розвитку України: по-перше, на сьогодні у вітчизняному соціумі відсутній об'єкт, який зміг би ефективно акумулювати наявний протестний потенціал (ефективна опозиція в країні відсутня); по-друге, не зовсім очевидним є й суб'єкт протесту (в умовах постійної політичної нестабільності абсолютно незрозуміло, хто несе відповідальність за погіршення життєвого рівня населення); по-третє, протягом останніх років більшістю населення накопичено значний досвід виживання в екстремальних умовах і ця стратегія буде для громадян більш прийнятною, ніж рішучі дії в масштабах країни.

Ключовою проблемою напрямків подальшого дослідження проблем бідності в Україні можна вважати аналіз можливостей та умов переростання соціальної напруги у кризу чи масові акції громадянської непокори, особливо у довгостроковій перспективі.

